

УДК 211.5

Юлія Медведєва

**ЗМІНА СТАВЛЕННЯ ДО СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ У МЕЖАХ ТЕОРІЇ
МОДЕРНІЗАЦІЇ РЕЛІГІЇ**

Yulia Medviedieva

CHANGING ATTITUDES TO SECULARIZATION PROCESSES
WITHIN THE THEORY OF MODERNIZATION OF RELIGION

***Анотація.** В статті розглянуто ключові чинники розвитку релігійної ситуації в другій половині ХХ століття, які спричинили кардинальну зміну ставлення до теорії секуляризації з боку соціологів релігії. Від початку теорія секуляризації була стрижневою частиною загальної теорії модернізації та позначала специфіку впливу модернізації на релігійне життя. Разом із тим, внаслідок неспроможності пояснити такі явища як різке підвищення рівню релігійності в постсоціалістичних країнах, а також стабільно високий рівень релігійності в показово модерністських США, призвели до відмови дослідників від класичної теорії секуляризації. Також причиною зміни підходу до секуляризації стала наявність релігійної складової в численних політичних конфліктах кінця ХХ – початку ХХІ століть. Релігійний чинник у конфліктах був настільки незвичним та визначальним, що під його впливом народилася теорія «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона наприкінці ХХ століття. Навіть попри те, що загальна теорія модернізації не зникла та досі залишається популярною серед соціологів релігії, чіткої прив'язки до неї теорії секуляризації вже нема. Секуляризація вважається або випадковою частиною модернізаційних процесів на певних*

Д.Медведєва. Зміна ставлення до секуляризаційних процесів...

етапах, або одним з варіантів розвитку релігійної ситуації поряд із контрсекуляризацією, або взагалі відкидається як хибний позитивістський конструкт, який не пройшов випробування реальним станом речей.

Ключові слова: *секуляризація, модернізація, конфлікт, десекуляризація.*

Abstract. *The article considers the key factors in development of the religious situation in the second half of the twentieth century, which caused a radical change in the attitude to the theory of secularization by sociologists of religion. From the beginning, the theory of secularization was a core part of the general theory of modernization and marked the specifics of modernization's impact on religious life. However, the inability to explain such phenomena as the sharp rise in religiosity in post-socialist countries, as well as the consistently high level of religiosity in the typically modernist United States, led researchers to abandon the classical theory of secularization. Another reason for the change in the attitude to secularization was the presence of a religious component in numerous political conflicts in the late twentieth and early twenty-first centuries. The religious factor in the conflicts was so unusual and decisive that under its influence the theory of «clash of civilizations» by S. Huntington was born at the end of the twentieth century. Even though the general theory of modernization has not disappeared and still remains popular among sociologists of religion, there is no clear reference to the theory of secularization. Secularization is considered either a random part of modernization processes at certain stages, or one of the options for the development of the religious situation along with counter-secularization, or even completely rejected as a false positivist construct that has not been validated with the real state of affairs.*

Key words: *secularization, modernization, conflict, dесекуляризація.*

Постановка проблеми. *Протягом перших двох третин ХХ століття теорія секуляризації не лише домінувала в*

соціології релігії, але до певної міри створювала світоглядну рамку для самого існування цієї галузі знання. Секуляризація розглядалася як частина модернізаційних процесів та загального прогресу суспільства. Зміст модернізації визначався за допомогою технологічних або економічних критеріїв. Тим не менш, явище модернізації тісно пов'язане з різними аспектами суспільства, в тому числі з релігією та релігійними цінностями. Власне, секуляризація в класичній соціології релігії розглядалася як релігійний вимір модернізації. Натомість протягом останнього десятиліття ХХ століття теорія секуляризації припинила задовольняти соціологів релігії та була відкинута, або принаймні сильно видозмінена. У зв'язку з піднесенням релігійних спільнот та ідеологій протягом останніх десятиліть дискусія щодо принципової можливості встановити загальний тренд релігійних процесів є дуже актуальною в контексті прогностичної функції релігієзнавства.

Ступінь наукової розробки. В західному релігієзнавстві тематика секуляризації та альтернативних концепцій модернізації релігії була однією з центральних від початку існування соціології релігії як наукової дисципліни. Проте, лише в останні десятиліття ХХ століття серед соціологів релігії стала поширеною думка про хибність або неуніверсальність теорії секуляризації. Відомими дослідниками, які ставили питання про відповідну зміну парадигми, були Родні Старк, Пітер Бергер, Джордж Вайгель, Марк Чавес, Юрген Габермас та інші. В Україні тематика секуляризації розглядалася такими вченими, як Віктор Єленський, Максим Паращевін, Ірина Горохолінська, Анатолій Колодний, Людмила Филипович, Віталій Докаш, Олександр Білокобильський, Руслан Халіков, Уляна Луц та інші.

Формулювання мети. Метою даної статті є визначення ключових проблемних моментів у класичній теорії секуляризації, які призвели до її відмежування від загальної теорії модернізації релігії та подальшого спростування чи істотної трансформації.

Виклад основного матеріалу. Ідея поступової секуляризації склалася в європейській та північноамериканській думці ще до оформлення соціології релігії як дисципліни. Американським соціологом Р. Старком було досліджено секуляризаційні прогнози, починаючи від XVII ст., відповідно до яких, загибель релігії відбудеться протягом найближчого часу за життя авторів [Stark 1999: 249]. Так, Т.Вулстон ще у 1700-х роках розраховував, що християнство перестане існувати до початку XX ст. «Найоптимістичнішим прогностиком» серед просвітників можна вважати Вольтера, який пророкував зникнення релігій протягом найближчих десятків років. У візіях соціологічного теоретизування суспільство мало перерости віру та церкву, а сам фідеїзм поступово почали б сприймати як набір ритуалів, забобонів і священних традицій. «Пророками» зникнення й знищення релігії в індустріальному та секулярному суспільстві були видатні політики, соціологи й психологи Нового часу, для яких вирок релігії був проголошений самим розвитком суспільства розуму, в якому зникне потреба в сакральному (М. Вебер, Т. Джефферсон, К. Маркс, Г. Спенсер, З. Фройд). Але таким пророком до певного часу був і сам Р. Старк, і інші соціологи першої половини XX століття. Так, П. Бергер писав про витіснення релігій на манівці сектантства, коли віряни будуть стрибати разом, аби протистояти глобальній світській культурі [Berger 1980]. При цьому проблеми вірян усе більше будуть нагадувати проблеми тибетського астролога, який приїхав з візитом до американ-

ського університету. Обіцянку про перетворення релігії на жертву модернізації стали сприймати як одну з ключових презумпцій у науковому дискурсі. Революцію розуму інтерпретували як таку історичну революцію, що перетворює середньовічні аграрні суспільства на сучасні індустріальні.

Разом із тим, розвиток думки та розвиток суспільних процесів наприкінці ХХ століття призвели до перегляду домінуючої теорії секуляризації, яка не була в змозі пояснити цілу низку явищ. По-перше, декілька режимів та держав, пов'язаних із пропагандою секуляристського світогляду, зникли з політичної карти світу й тамтешні суспільства відносно швидко повернулися до релігійного світосприйняття. Найбільш важливим прецедентом став розпад СРСР, коли протягом кількох років кількість релігійних організацій у незалежних державах збільшилася в кілька разів. Зокрема, в Україні на момент розпаду СРСР існувало близько 8000 релігійних організацій, що було найвищим показником доби переходу радянських республік до незалежного статусу. Але навіть тут протягом наступних 10 років кількість релігійних організацій постійно збільшувалася, що свідчить про штучність секуляризаційних тенденцій за радянських часів. Як слушно зауважує В. Докаш, «симптоматичним для свободи буття релігії є саме те, що ця якість проявляється в зростанні, у першу чергу, кількісних показників. Якщо в 1991 р. в релігійному просторі України було лише 9944 релігійних організацій, то 1992 р. – уже 12962 (приріст склав 30%). Відповідно в 1993 р. було 15017 релігійних організацій (приріст 16%). Високий показник приросту був і в 1995 р., що при кількості 16984 релігійних організацій дало 13,5% зростання. Хоча в подальшому таких темпів зростання не спостерігалось, але динаміка була стабільною: 1996 р. – 18111 (приріст 6,8%), 1997 р. – 19110 (при-

ріст 5,5%), 1998 р. – 20408 (приріст 6,8%), 1999 р. – 21843 (приріст 7%), 2000р. – 23543 (приріст 7,8%), 2001 р. – 25405 (приріст 7,9%)» [Докаш 2010: 184-185]. Станом на 2020 рік в Україні зареєстровано 36796 релігійних організацій, не враховуючи ті, що існують на тимчасово окупованих територіях [Звіт 2020].

Схожа статистика існує і в інших пострадянських державах. Наприклад, у РРФСР на 1990 рік існувало 5494 зареєстровані релігійні організації, а вже у 2001 році в Росії було зареєстровано 17427 релігійних організацій [Слобожанникова 2007: 72]. На кінець 2018 року в РФ діяло 30896 організацій. Так само вирости показники і в азійських республіках колишнього СРСР, до прикладу, на 1990 рік у Киргизстані функціонувало 39 мечетей, натомість протягом 10 років їхня кількість збільшилася до 2500 [Крылов 2006: 105]. На 2019 рік у Киргизстані існувало вже 3294 релігійні організації, з них близько 400 – не мусульманських. Схожа ситуація і в інших пострадянських країнах, де після припинення існування секуляристських режимів кількість релігійних організацій та відсоток віруючих динамічно зростає протягом кількох років, і досі залишається високим та поступово зростає надалі.

Деякі дослідники звертають також увагу на роль релігійних діячів у антикомуністичній політиці другої половини ХХ століття, яка сприяла послабленню СРСР. Так, Дж. Вайгель починає свою статтю в знаковому збірнику «The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics» наступними словами: «На зламі ХХІ століття вплив Римсько-Католицької церкви в світовій політиці живо ілюструє те, що професор П.Бергер описав у попередньому розділі як не-секуляризацію пізнього Модерну. Католицький вплив, який можна побачити емпірично від Маніли до

Кракова та від Сантьяго де Чілі до Сеула, також відкидає очікування – а насправді, глибокі потаємні сподівання – багатьох засновників сучасного світу» [Weigel 1999: 19]. Далі в статті автор пише, що роль церкви та папи Івана Павла II в ліквідації комуністичних режимів у Східній Європі була ключовою, і саме позиція Католицької церкви спонукала політиків виступати проти СРСР.

Стосовно зростання авторитету церкви та папства протягом ХХ століття Вайгель вживав термін «unsecularization», який частково перегукується з «desecularization» Пітера Бергера та іноді перекладається як «розсекуляризація» [Водоразделы секуляризации 2017: 48]. В своїй статті для збірника «Order and Disorder After the Cold War» Дж. Вайгель дещо розширив «розсекуляризаційну» перспективу, відзначаючи не лише роль Римсько-Католицької церкви в Польщі та Чехословаччині, а також роль євангельських церков у Німецькій демократичній республіці, а також роль православних церков у Румунії, Болгарії та інших республіках соцтабору, без якої революційні події 1989 року відбулися б не в тій формі, а може, і взагалі не мали б місця. Також Вайгель пише там про другий аргумент проти секуляризації – відсутність яскраво вираженої секуляризації в США. «Хоча її й не завжди визнають, «розсекуляризація» світу є одним з панівних соціальних фактів у житті кінця ХХ століття. Це правда, що Сполучені Штати, попри передбачення двох поколінь теоретиків секуляризації, залишаються незрушно релігійним суспільством» [Weigel 1995: 219]. Саме той факт, що теорія секуляризації не працює в такому модернізованому суспільстві, як американське, зрештою став одним з найважливіших аргументів проти цієї теорії.

Трансформацію поглядів соціологів релігії з акцентом на американський парадокс можна проілюструвати на прикладі М. Чавеса, який ще з 1980-х років досліджував секуляризаційні процеси, а вже у своїй статті «Secularization as Declining Religious Authority» за 1994 рік пише про необхідність перегляду теорії секуляризації. «Довготривалий консенсус навколо класичних версій теорії секуляризації був розбитий протягом останніх десятиліть. Вперта відмова релігії зникати спонукала значно переглянути наявні моделі секуляризації. «Факти» не передбачають дискусії: нові релігійні рухи продовжують зростати; старші рухи на кшталт п'ятидесятництва чи мормонства поширюються; релігійні фундаменталісти з'являються по всьому світі; також, принаймні в США, суттєві сегменти населення продовжують говорити, що вони вірять у Бога, та продовжують належати до ортодоксальних релігійних організацій. Так чи інакше, значущість цих фактів дуже сильно дискусійна. Чи фальсифікує тривала наявність релігії теорію секуляризації? Чи ця форма, в якій релігія існує, навпаки підтверджує теорію секуляризації? Чинні дебати щодо секуляризації можна пояснити в термінах кунівської теорії зіткнення парадигм, де теоретичні побудови конкурують, не через правдивість чи хибність фактів, а через свою релевантність щодо них» [Chaves 1994: 749-750]. Пошуки нової парадигми привели М. Чавеса до дослідження явища конгрегацій в США, яке він вважає найтипівішим, найпоширенішим проявом суспільної організації в цій державі. Варто звернути увагу й на те, що в 1994 році також вийшла книга «Public religions in the modern world» Х. Казанови, де він також переглядає класичні теорії секуляризації та вказує на необхідність нового підходу до зростання релігії в світі.

Х. Казанова робить акцент ще на одному тренді, який може свідчити про повернення релігії до публічної площини: «Протягом цілого десятиліття 1980-х важко було знайти бодай один серйозний політичний конфлікт будь-де в світі, за яким би не було неглибоко прихованої релігійної складової» [Casanova 1994: 3]. Те, що здавалося відкриттям у 1994 році, на сьогодні вже є майже загальним консенсусом, саме релігійний чинник шукають у конфліктах навіть тоді, коли він там насправді відіграє радше роль контексту й не був причиною. У 1995 році вийшла згадана вище стаття Дж. Вайгеля «Religion and Peace: An Argument Complexified», яка вплинула також на С. Гантінгтона – автора концепції «зіткнення цивілізацій», чия книга «The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order» була опублікована в 1996 році [Водоразделы секуляризации 2017: 49]. Після терактів 11 вересня 2001 року саме релігійна складова конфліктів вийшла на перше місце.

Внаслідок такої різкої зміни дискурсу після потрясінь 1991-2001 років, теорію секуляризації почали критикувати навіть ті автори, які раніше виступали її фундаторами. Зокрема, згадані вище Р. Старк та П. Бергер теж переключилися на критику теорії секуляризації, а також на розробку інших альтернативних концептів. В 1999 році вийшла програмна стаття Старка «Secularization, R.I.P.», де він засвідчує неспроможність секуляризаційних «пророцтв», зокрема, звертаючи увагу на некоректність співвіднесення секуляризації та модернізації як паралельних процесів, коли секуляризація визнається частиною модернізаційного руху людства. «Тримайте в голові, що модернізація є тривалим, поступовим, порівняно константним процесом. Війни, революції та інші лиха можуть спричинити випадковий раптовий спалах на графіках, але загалом процес не є вола-

тильним. Якщо секуляризація є результатом модернізації, або ж принаймні одним з її аспектів, тоді секуляризація також не волатильна та, замість того щоб рухатися раптовими поштовхами та ривками, вона буде так само демонструвати довготривалий, поступовий та відносно константний тренд на зникнення релігії, співвідносячись із подібними трендами модернізації, наприклад, із економічним розвитком, урбанізацією та освітою» [Stark 1999: 251]. Натомість, секуляризація, за пізнім Старком, не демонструвала сталого тренду не лише в США, а навіть у Європі, де періодичний занепад релігії згодом замінюється її зростанням, як у публічній площині, так і в площині індивідуальної віри.

Питання співвідношення секуляризації та модернізації потребує розведення цих двох категорій та визначення обсягу кожної з них. Модернізація в класичних теоріях виступала як родова ознака, тоді як секуляризація розглядалася як її спеціальний вияв, модернізація релігії, поряд із модернізацією економіки, освіти тощо. Відповідно, тренди модернізації релігійності, тобто секуляризації, мали співпадати з трендами модернізації загалом, відображувати її ключові тенденції в специфічній площині. Вихідним пунктом процесів модернізації вважається XVIII століття коли в Європі відбулася промислова революція, і водночас кілька соціальних революцій, а також отримання незалежності Сполученими Штатами Америки. Піонером індустріалізації та модернізації стала Велика Британія, звідки модернізаційні тенденції поширилися Європою та Америкою. Через переплетіння політичних, світоглядних та економічних чинників, які позначали модернізацію від початку, в науці прийнято розглядати її у політичній, економічній, соціокультурній, технологічній сферах. Зокрема, в технологічній сфері звертається увага на збільшення частки приклад-

них знань для покращення технології виробництва і розподілу товарів. В цілому, отримані знання підвищували можливості контролювати навколишнє середовище через передові технології [Stark 1972: 3].

Стосовно впливу модернізації на релігію, то дослідники відзначають дві характерні риси. По-перше, релігійні інституції звертаються до технік і процедур, напрацьованих в інших секторах суспільства [Wilson 2005: 6110]. Зокрема, релігійні інституції переймають новітні способи комунікації, засідання керівних органів можуть відбуватися онлайн, проповідь здійснюється через радіо, телебачення тощо, впроваджується бюрократизована світська система управління складними організаційними та фінансовими процесами. По-друге, відбувається раціоналізація релігійного світогляду, який так чи інакше змушений враховувати новітні надбання науки та адаптуватися до секулярного світогляду як домінуючого. По-третє, релігійні спільноти та індивіди нерідко протистоять модернізації, тоді виникає явище, яке П. Бергер назвав «контрсекуляризація»: «Можна стверджувати, що модернізація мала певні секуляризаційні ефекти, деінде більші, деінде менші. Але вона спровокувала також потужні рухи контрсекуляризації» [Berger 1999: 3]. На думку Бергера, контрсекуляризація як явище дуже серйозно вплинуло на модерну релігійність, хоча ані він сам, ані переважна більшість дослідників класичного періоду не приділяли значної уваги концептуалізації цього явища. Сьогодні концепт «контрсекулярності» періодично досліджують релігієзнавці з пострадянських країн, зокрема, І. Горохолінська, Р. Халіков в Україні, В. Карпов та К. Товбин у РФ та ін., тоді як серед західних дослідників і сама секуляризація, і альтернативні рухи на тривалий час випали з поля зору.

Зміна ціннісних (зокрема релігійних) орієнтирів європейців внаслідок модернізації неодноразово ставали предметом досліджень. «На думку Т. Гензике, в більшості європейських країн модернізація спричинила істотні зсуви основоположних цінностей у напрямку поліпшення людського існування в посейбічному, а не в потойбічному світі. Р. Інглхарт стверджує, що головною метою модернізації була максимізація особистого добробуту через економічний прогрес суспільства. Звичайно, такі цілі не можуть бути досягнутими поза ігноруванням інших соціальних завдань. У той же час, на переконання Гензике, релігійні цінності та переконання мали поступитися місцем новому світогляду, який виникає з ідей прогресу і модернізації» [Медведева 2016: 56]. Таким чином, можна припустити, що модернізація була процесом скасування чи трансформації певних традиційних цінностей і переконань, а зниження релігійності повинно було співвідноситися з прогресом у технологічній площині, науковим розвитком, раціоналізацією.

На думку М. Вебера, перехід від релігійного традиційного світогляду до раціонального наукового був головною причиною занепаду релігійності в ході модернізаційних змін. Вебер вважав, що наука і техніка утворили правлячий дуумвірат, заступивши місце магії та містики [Kamteyer 1994: 11]. Вернер Старк робив звідси висновок, що представники матеріалістичної цивілізації промислово-розвинених країн вже не можуть звертатися задля пояснення людини та світу з точки зору креаціоністської парадигми, натомість виходять з природничо-наукової точки зору, відкидаючи або пояснюючи в свій спосіб явища, які раніше вважалися містичними [Stark 1972: 402]. Понад те, модернізована людина ставиться до релігії як до паранаукового знання, яке не спроможне давати правильні відповіді на

питання щодо світобудови та існування людини, натомість власне релігійні питання, в яких ця сфера знання є компетентною, відкидаються як несуттєві. Це дає підстави стверджувати негативний вплив модернізації на релігійні вірування та цінності, втім, так само постраждали та були усунені інші світоглядні парадигми, а наука перетворилася поступово з пізнавальної практики на підвалини світогляду.

Таким чином, модернізація та секуляризація не лише мають спільне походження в історії, але також спричинили трансформацію релігійного світогляду та виникнення своєрідних заміників традиційних форм релігії, в секуляризованому чи, навпаки, контрсекулярному вигляді. Так чи інакше, обидва процеси є пов'язаними один з одним за своєю природою [Inglehart 1997: 72], або взаємно сприяють один одному в процесі свого розвитку [Gensicke 2001: 111]. Тобто модернізація виступає як чинник, що впливає на зниження рівню релігійності, знижує авторитет релігії в суспільстві. Зокрема, дослідники неодноразово проводили паралель між високим рівнем релігійності та поганими економічними умовами, соціальною нестабільністю, корупцією тощо [Kammeyer 1994: 504]. З іншого боку, не слід надто спрощувати й пов'язувати кількісний рівень релігійності суто з добробутом. Радше правильно казати, що релігійна віра, яка актуалізується в умовах модернізації та суспільства загального добробуту, якісно відрізняється від релігійної віри, яка існувала в традиційному домодерному суспільстві.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, соціологія релігії протягом свого існування суттєво змінила погляд на співвідношення модернізації та секуляризації. Якщо під час появи цієї дисципліни можна було простежити певні паралельні закономірності між процесами секуляризації та модернізації, то поступово стало оче-

Д.Медведєва. Зміна ставлення до секуляризаційних процесів...

видно, що ці збіги були більш-менш ситуативними й не можуть некритично бути перенесені на всі існуючі або можливі суспільства як обов'язкова риса модернізації. Дослідження останніх 30-40 років продемонстрували, що модернізація далеко не завжди призводить до зменшення впливу релігії на людське суспільство, паралельно йде процес ви-зрівання протилежних настроїв, що й зазначали автори, які писали про зіткнення світоглядних парадигм, побудованих на релігії, в сучасних світових конфліктах. Саме роль релігії в сучасному модернізованому суспільстві, як у його мирному повсякденному існуванні, так і в конфліктах різних ви-мірів, є перспективним предметом подальших досліджень.

Список літератури

Водоразделы секуляризации: западный цивилизационный проект и глобальные альтернативы (2017). Киев: ФЛП Халиков.

Горохолінська, І. (2019). *Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності*. Чернівці: ЧНУ.

Докаш, В. (2010). Свобода буття релігії як форма реалізації демократії. *Релігійна свобода*, 15, 182-189.

Звіт про мережу релігійних організацій на 01.01.2020. <https://data.gov.ua/dataset/5ed01094-1e32-4f37-a412-faf9e369420b/resource/1fc2bcdb-f0a5-4d2f-bbd2-e666498a738c/download/forma-1.csv>

Крылов, А. (2006). Религия в общественно-политической жизни Кыргызстана. *Центральная Азия и Кавказ*, 6 (48), 101-108.

Медведєва, Ю. (2016). Релігійність та економічна безпека в країнах заходу: до проблеми співвідношення. *Грані*, 2 (130), 55-60.

Слободжанникова, В. (2007). Конфессиональный портрет современной России. *Известия Саратовского университета. Сер. Социология, политология*. 7 (1), 69-74.

Berger, P. (1980). From secularity to world religions. *The Christian Century*, Jan. 16, 41-45.

Berger, P. (1999). The Desecularization of the World: A Global Overview. In *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington: Ethics and Public Policy Center, 1-18.

Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago: The University of Chicago Press.

Chaves, M. (1994). Secularization as Declining Religious Authority. *Social Forces*, 72, 749-750.

Gensicke, T. (2001). Zur Frage der Erosion eines stabilen Wertefundaments in Religion und Familie. In *Werte und Wertewandel in westlichen Gesellschaften - Resultate und Perspektiven der Sozialwissenschaften*. Opladen: Leske+Budrich, 107-135.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization - Cultural, Economic, and political Change in 43 Countries*. Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, R., Basanez, M., Moreno A. (1998). *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook: Political, Religious, sexual, and Economic Norms in 43 Societies: Findings from the 1990-1993 World Values Survey*. Ann Arbor: University of Michigan.

Kammeyer, K. C. W., Ritzer G., Yetman N. R. (1994). *Sociology: Experiencing changing societies*. Boston: Allyn & Bacon.

Stark, R. (1999). Secularization, R.I.P. *Sociology of Religion*, 60 (3), 249-273.

Stark, W. (1972). *The Sociology of Religion - A study of Christendom*. New York: Fordham University Press.

Weigel, G. (1995). Religion and Peace: An Argument Complexified. In *Order and Disorder After the Cold War*. Cambridge: MIT-Press, 219-233.

Weigel, G. (1999). Roman Catholicism in the Age of John Paul II. In *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington: Ethics and Public Policy Center, 19-35.

Wilson, J. F. (2005). Modernity. In *Encyclopedia of religion*, 2-nd ed., V. 9. Farmington: Thomson Gale, 6108-6112.

References

Berger, P. (1980). From secularity to world religions. *The Christian Century*, Jan. 16, 41-45.

Д.Медведєва. Зміна ставлення до секуляризаційних процесів...

Berger, P. (1999). The Desecularization of the World: A Global Overview. In *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington: Ethics and Public Policy Center, 1-18.

Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago: The University of Chicago Press.

Chaves, M. (1994). Secularization as Declining Religious Authority. *Social Forces*, 72, 749-750.

Dokash, V. (2010). Religious Freedom as an Approach to Democracy Implementation. *Religious Freedom*, 15, 182-189 [In Ukrainian].

Report on the network of religious organizations on 01.01.2020.
<https://data.gov.ua/dataset/5ed01094-1e32-4f37-a412-faf9e369420b/resource/1fc2bcdb-f0a5-4d2f-bbd2-e666498a738c/download/forma-1.csv>

Gensicke, T. (2001). Zur Frage der Erosion eines stabilen Wertefundaments in Religion und Familie. In *Werte und Wertewandel in westlichen Gesellschaften - Resultate und Perspektiven der Sozialwissenschaften*. Opladen: Leske+Budrich, 107-135.

Horokholinska, I. (2019). *Postsecularity: philosophical and theological intentions of modern religiosity*. Chernivtsi: ChNU [In Ukrainian].

Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization - Cultural, Economic, and political Change in 43 Countries*. Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, R., Basanez, M., Moreno A. (1998). *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook: Political, Religious, sexual, and Economic Norms in 43 Societies: Findings from the 1990-1993 World Values Survey*. Ann Arbor: University of Michigan.

Kammeyer, K. C. W., Ritzer G., Yetman N. R. (1994). *Sociology: Experiencing changing societies*. Boston: Allyn & Bacon.

Krylov, A. (2006). Religion in the Public-Political Life of Kyrgyzstan. *Central Asia and Caucasus*, 6 (48), 101-108 [In Russian].

Medvedieva, Y. (2016). Religiousness and economic security of the west: to the problem of correlation. *Grani*, 2 (130), 55-60 [In Ukrainian].

Slobozhannikova, V. (2007). The Confessional Portrait of Contemporary Russia. *Proceedings of the Saratov University. Sociology, Politicalology*. 7 (1), 69-74 [In Russian].

Stark, R. (1999). Secularization, R.I.P. *Sociology of Religion*, 60 (3), 249-273.

Stark, W. (1972). *The Sociology of Religion – A study of Christendom*. New York: Fordham University Press.

Watersheds of Secularization: the Western Civilization Project and its Global Alternatives (2017). Kyiv: Khalikov publisher [In Russian].

Weigel, G. (1995). Religion and Peace: An Argument Complexified. In *Order and Disorder After the Cold War*. Cambridge: MIT-Press, 219-233.

Weigel, G. (1999). Roman Catholicism in the Age of John Paul II. In *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington: Ethics and Public Policy Center, 19-35.

Wilson, J. F. (2005). Modernity. In *Encyclopedia of religion*, 2-nd ed., V. 9. Farmington: Thomson Gale, 6108-6112.